

Междометиенің тузалары хоостыра пөліктері

кізінің көңні

хырызыныс

кізінің көңнін көдірері (көөктірері),
хығыртығ, күстег

өрініс
таңнас
хайхас, чапсыс
тарыныс
ағырсыныс
хорғыс
хорыхханы
хомайлааны
пыролас
хомзыныс
ачырғас
тідініс
тідінмеені
күлкі-пазы, хатхы-күлкі
өзі ханғаны
махтағ
чөпсініс
чөпсінмеені
чаратханы
маңзыт, маңзырас
оңдай-пазы чоғы
суум-саам
чобалғаны
көңні толғаны
көңні түскені, түйүлгені
ниик-саах пол парғаны, нииктелгені
үрүгіс
сағыссырас, чүрексініс
пичелленіс
хырт көргені, пу харахнаң көрбеені
өкпеленіс
хыңаныс
чіксініс
ан.п.

Кізінің көңнін чарытчатхан междометиелер:

aa — тідіністі, өріністі, таңнасты, хайхасты, ачырғасты, тарынысты, күлкі-пазын (хатхы-күлкіні), өзі ханғанын, хорғысты, ағырсынысты, ан.п.: А-а, іди

тізең, - тіп, Маня чіде халған (ИТ, МӦ); **А-а**, Икентай тайың, - өрін парған Оралдай, - изен, изен, ирт столзар (ИТ, МӦ); **А-а**, пірсі, ханаттарынаң сабын полбин, чирзер түс килир (ГК, АХ, Т); «**А-а**, пу улуғ ічемни полар» - істінде ипчі сағын салған (ГК, АХ, Т); - **А-а**, кирип парды тіпчезің ме?» - хысхырча ипчізі. - Тырысхатарым көңніңе кірбинче? (ИТ, МӦ);

ай! - хорғысты, ағырсынысты, түүлгенін (көңні түскені), хомайлаанын, пыроласты, хомзынысты, ачырғасты, хайхасты искірче:

- **А-а-ай!** Хара айнаның... Сағартхы, ээйлер! Чоон сағартхы! Хандаладан даа чоон! - аахти түскен пір ипчі. - Ачыда ызырды... (НД, ЫА);

ай//ай-да — таңнасты, махтағны, чөпсіністі, чаратханын искірче: - **Ай-да**, кнес. Хамға киртінче, - поэна сөлеен Огарков (НД, ЫА); **Ай-да**, Сеерге. Ол тайға пирігінде пос хус чіли чуртир (НД, ЫА);

ай-уй — маңзытты, ондай-пазы чоғын, суум-саамны искірче: Чобат чохтада нызырт тур халған, сарығ тозын күнні пүргектелдірген, табыстар «**уй, ай**» ла чайғаннар (НД, ЫА);

ах!//ак! - ачырғасты, хомзынысты, хайхасты, чапсысты искірче: Анаң кинетін пазын тудынып, «**Ах!**» тіп хысхырыбысхан. **Ах**, хайдағ сіліг чахайах! - хысхыра түсті хызычах. **Ах**, алчаастап салтырбын.

ак-кай! - хомзынысты, ачырғасты искірче: «**Ак-кай**, хаарғанның өскізі», - ачырғанча ол.

о! - өріністі, хайхасты, чапсысты, таңнасты, чобағны, көңні түскенін, хорғысты искірче: - **О-о**, амох... - өрін парып, мылтиим хаптым (ГК, АХ, Т).- **О-о!** Хайдағ ап-арығ суғ! (АХ, А). **О-о**, сірер пай чуртапчазар ба хайдағ (ВШ, СС). - **О-о**, пу даа чааны... (ГК, АХ, Т). **О-о**, Артай, син-де чуртас ирткен кізі хайди кічіг олған улыбыстың? (ГК, АХ, Т).

«**йо!**» - ағырсынысты, чобалғанын, таңнасты, ачырғасты, хорғысты, үрүгіс, чөпсінминчеткенін искірче: **Йо**, палам, **йо**, Сабизім, - ойлап парған апсах (НД, ЫА). **Йо**, **худай**. Чачахтығ осхас, - тутхлаан соонаң нахлана халған иней. - Аарлығ полар? (АХ, А) Митяй ахыннабиинаң чүгүр килтір, **йо**, Марус, тидір, клубты Пубах иней тооза даа чууп парир (ГК, АХ, Т). **Йо**, **худай**, крек сағаа (ГК,

АХ, Т). **Йо**, хортыхсым мин андаг нимеден (ГК, АХ, Т). **Йо-йо**, Апағым, ноға тастадың, Апағым (ГК, АХ, Т). - **Йо**, кемдір пу? Кемдір? (ИК, ЧХ).

Ой! -таңнасты, хайхасты, хорғысты, көңні толғаның, өріністі искірче: **Ой**, Артай, хайдаң алғазың? (ГК, АХ, Т). **Ой**, хайдаг сіліг тағлар! (ВШ, СС). **Ой**, хайдаг чахсы полар (ВШ, СС). **Ой**, Онис, позың мойнына чоохтан саларзың син, - хычаныстығ үннең тапсап салған Хапыңның ипчізі. - Син не араласпас нима чоғыл (НД, ЫА). - **Ой**, хураған хузуриина хынадырбын, - ахсына тастапча, үзі ахсынаң сірлепче (НД, ЫА).

ох!//ок! - көнні толғаның, өріністі, хомзынысты, махтағны искірче: - **Ок**, хайдаг чахсы! - тапсабызып, Хыспин ыстығ харахтарын чаабысхан (АХ, А). **Ок**, күлүк хыс полтыр, а, - махтапчалар кізілер (ИТ, МӨ).

пок!//пой! (диал. *поч*) — өріністі, ачырғасты, көңні түскені, ниик-саах полғаның, таңнасты, үрүгісті, сағыссырасты искірче: - **По-ой!** Акай, үр-үр полбадың-а төреен чирінде. Хайди іди ундудар пос чирін? - пөктіре халча (АХ, А). - **Пок!** - теен ол, - түрче ле учурабаан ползабыс, пу хайаны азып, суға кір парарчых (ИК, ЧХ). **Поч**, пеер, сайзар, палам! - хысхырып, апсах сах андох суғ хазында турғлаан хармах саптарын хыйа тастағлаан (ИК, ЧХ). **Поч**, палам, чуртас ана андаг пөзік, пирик, чікім хайа полчаң (ИК, ЧХ).

тпук//тпок//тьфу — хорғысты, хырт көргенін, хомайлааның, пу харахнан көрбеенін, тарынғаның, өкпеленгенін, ачырғасты искірче: **Т-пук**. Тамах үртүнде сүүлепче. Мин аны таңах көліп алып тартарым ма? (ВШ, СС). У-у, алында іди оғырлап тапханы улуғ крекке саналчаң, че Чамак парасханға «**тпок**» таа тир кізі табылбаан (ГК, АХ, Т). **Тпук, тпук**, харасхыланыбысса, хара сағыстар кірібісчеткені пу полбас па за, - түкүрінче иней, позының хортых арағын пілінмин (ГК, АХ, Т).

у//уй (сөөде тартылып адалча) — хорғысты, хычанысты, таңнасты, сағыссырасты искірче: **У-у-у**, кічіг палалар хайдаг хынығ улус, - парасхан Онис көдіріл килген, сағыссырасха чүреен позы үтерткен (АХ, А). - **У-у**, оларны сүріс чөрерге? - Паськаның көңні сах андох түс парыбысхан. - Мин луче оғырлап аларым (ИТ, МӨ). **У-у**, Мохнай, син алыныбыстың ма? - үрүкче Сор (ГК, АХ,

Т).

э! - хайхасты, чапсысты, ачырғасты, оңарыл полбинчатханын искірче:

Э-э, Пикенович, төреен күн чылда пір хати поладыр (ВШ, СС).

халах! - ачырғасты, чобалысты, хорғысты, таңнасты, үрүгісті искірче: О, **халах**, пу чи нимедір?! (АС, АХЧ).

Олох тузада **халағай** междометие тузаланылча. Өөніңде ипчилер тузаланчалар: Йо-о-о, **халағай**, обал кірді ноо, - иней кірөстенминен хазаазар алдыра чылбыри ла халған, че тадар көгенеенің илбек идеене пазыбызып, иркін азыра сүүлінібіскен (ГК, АХ, Т).

худайымай (худай+ым+ай) – таңнасты, хомзынысты, хорғысты искірче: - О, **худайым**. Ханча тус, палам. Хая холың, - ах-тик пол парып, минің саримзар холын сунча (АХ, А). Йо, **худайымай**, түне хайди тың ағырдым. Йо, **худай**, - чочып парды үрекен (ИТ, МӨ).

татай! - уғаа тың чіксінгенін, хорыхханын, пірееде хырт көргенін искірче: - О-о, **татай**, хайдағ пөзік тағдыр! - Галя пазох сілігін салған (ИК, ЧХ). Ипчилер «йо-о, эйлер. **Татай**, эйлер», - тісметкеннер (ЕД, ЫА).

хури-хури, алас-алас междометиелер хамнапчатхан туста тузаланылчалар: - **Хури-хури, алас-алас!** - үрбеңнезе түскеннер инейлер, апсахтар, че палалар сырлаза түскеннер, іцелеріне чапсынып (НД, ЫА).

Идер тоғыстар

1. Мультфильмнің кічичек үзігін көріп, междометиелерні табарға кирек.

Хозан:- Чох, чох, сірерге чоохтирге иткем, мағаа позымға парарға кирек.

Аба: - Че, чохсы, андада піс парирбыс. Анымчох!

Хозан: - Чолларың ачых ползын!

Аба: - Хазых улыңар!

Хозан: - Сірер дее хазых улыңар!

Аба: - Анымчохтар!

Сосхачах: - Я, алғыс, улуғ алғыс!

Хозан: - Кір турыңар. -

Аба: - Піс парипс. Ой, ой-ой, йо, йо-йо, йо-йо-йо, йо-йо, мин мындэ... мин

мындэ хыстын марғам. Йо-йо-йо-йо, йо-йо-йо, йо-йо, нандыра, нандыра. Чох, алнынзар, алнынзар, алнынзар. Нандыра, нандыра. Йо, йо-йо-йо, полызыңар, полызыңар, полызыңар! Ау-ау-ау-ау, ау-ау-ау.

Сосхачах: - Абачах! Абачах!

Аба: - Йо-йо, йо-йо, полыс пиріңер!

Сосхачах: - Абачах!

Аба: - Йо-йо.

Хозан: - Хайди пол пардың?

Аба: - Хыстыл пардым мындэ!

Хозан: Хыстыл пардың мэ?

Аба: Чох, мин іди тынанчам.

Хозан: Хайа, холларың пирдек! Тарт, сосхачах!

Сосхачах: Я.

Аба: Йо, йо-йо-йо, тың тартчазар!

Хозан: Пілдістіг, ол хыстыл парды.

Аба: Прай ниме іскечек ісіктердең үчүн.

Хозан: Чох, прай ниме көп ниме чіпчеткен үчүн полар.

Сосхачах: А ниме идерге?

Хозан: Итчең ниме чоғыл, сахта, хачан ол іскечек пол парар.

Сосхачах: А үр бе іди сахтирға?

Хозан: Пір ай.

Аба: Нинче?

Хозан: Пір ай. Аннаң асхынах киліспес.

Аба: Апчхи!!! Йо, мин ніскереп пардым. Хапчығай мині мынаң сығарыңар. -

Пух ааллап чөргеннең сағын салған «Үр ааллирға чарабас, мындағ уйадыстығ кирекке кірбес үчүн».

Че ниме сағын салған хозанах, пірдеезі пілбинче. Ол най лэ тың хыйға.

2. Кибелісті чахсы истіп алыңар. Междометиелерні аданар.

Йо! Хайдағ сидік чуртирға,

ОЛАРНЫ пілбин!

Чүрегім сіртлепче пазох.

Эх! Суларлар мині хатабох!

Че пүүн талаан поларчых!

Пічік хоостыра мин соонда.

Эх!

Ох, теес минзер чағыннапча.

Сағыпча мині доска.

Піреезі полыс пирзін мағаа.

Эх!

Ох!

Туных полыбызарға, арса!

Класста чарытхы ус парған полза!

Ух!

Эх!

Ох! Сурбадылар! (Ц. Ангелов)

1. Чоохтағларны килістіре үннең хығырыңар. Междоме тиелернің тузаларын чарыдыңар.

1. — Йо, худай, — чочып парды өрекен. (И. Топ.) 2. О-о, хайдағ чиит пол партыр. (И. Топ.) 3. Хе-хе, іди тібіскем мин аны. (И. Топ.) 4. — Эй, ооллар, тохтадыңар тілбірезерге, — пас килген піссер бригадир. (И. Топ.) 5. — А-а, Икентай тайың, — өрін парған оралдай, — изен, изен, ирт столзар. (И. Топ.) 6. Хосханах, син хайдар іди тимеер чул парирзың? — істі көйбіскен одыр пірсінің. (И. Топ.) 7. — Пок, пүүн тың сегіргеніме азахтарым ам даа сыстасча, — теен ортызында пасчатхан ніскечек сынның, чапчаң хылыхтығ, табырах тілліг хыс, Клаша. (И. Кост.)

2. Пирілген чоохтағларны орта үннең хығырыңар. Междометиелерні адап пириңер. «О» междометие кізінің хайдағ көңнін таныхтапча? Танығларның турғызылғанын чарыдыңар.

1. О-о, ол айдас ипчічек. Кізі таңағын даа оградазына чағын пастыртпас. (В. Шул.) 2. — О-о, хайди уйаттарын чідірче пу хыстар! (И. Топ.) 3. — О-о, худай, мында полтыр ноо, — табыға даа өрінмин, тапсап салды инейек, анаң пес үстүнзер сыға халған. (Г. Каз.) 4. — О-о, улуғ пастығ полтыр-а, — Кабрис аға пазох тайағына пазырын салған. (Г. Каз.) 5. — О-о, иргі таныс. Изен. Хайдағ тоғазығ, — улуғзырхос үнінең тапсабысты. (Г. Каз.) 6. О-о, пу даа чааны... (Г. Каз.) 7. О-о, пістің Кабриленің чон тарт чөрчең машиназынаң хай-хай артых. (Г. Каз.)

3. Чоохтағларны килістіре үннең хығырыңар. Междометиелерні таап, оларның тузаларын таныхтаңар. Танығларның турғызылғанын чарыдыңар.

1. — Тыыссс! Пісті піреезі тыңнапча полар, хынза. (Н. Дом.)
2. — Но-о, хула ат, — позазын тибіреткен оолах. (А. Хал.)
3. — Тыыrrrr! — истілген тасхартын Сағдайның ат тохтатчатхан табызы. (Н. Дом.)
4. — Сыйт, Ах тос, сыйт! Мына! — мунзуриин көзіткен апсах амырапчатхан адай-ға. (И. Кост.)
5. — Сейт, сейт... уйс, уйс, Пілек, — хысхырча хара күрең чүстіг ипчі. (Н. Дом.)
6. — Уйс, у-у-йс, Халтарах! — сөө тарт турған Домна, харахха пір дее ние көрінмезе дее. (Н. Дом.)
7. — Хыыйт, — тіп позыт көрген Сабис сарығ тайны хас чоғар, ікі хулаа ла пістенізе түскен сарығ тайның. (Н. Дом.)
8. — Хосханах! Мин чаада полғам ма? Сурыңар Ироолдаң. (В. Шул.)
9. — Хосханах! Ноо айназы улыбысты пу хааманың? (Н. Дом.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.